

Erzurum Selçuklularının Sikkeleri (Johann-Christoph Hinrichs)

Anadolu Selçuklu hükümdarlarının beşincisi olan Kılıç Arslan I.H.586(M.1190) yılında memleketini on bir oğluna taksim ettiğinde daha sonra Erzurum Selçuklularının kurucusu olacak Muğis el-Dîn Tuğrulşah'a Elbistan memleketi düşmüştü.

Bu taksimden sonra kardeşler arasında meydana gelen mücadelelerde Muğis el-Din Tuğrulşah önce, Konya'ya, hakim olan Giyas el-Din, sonra Rûkn el-Din Süleymanşah'a itaatlı kaldı. Bunu kendi sözleriyle İbn-Bîbî'nin tarihinden öğreniyoruz: "Ben, Tuğrulşah olarak, babamdan kalan Elbistan kiralığını ve bütün ona bağlı mülkiyetin, kardeşim ve hükümdarım Sultan Giyaset-Din Keyhusrev'in mülkiyeti olduğunu temin ederim." (1)

Sultan olduktan sonra Rûkn el-Din Süleymanşah, Muğis el-Din Tuğrulşah ile beraber Gürcistan'a karşı bir sefer yaptı. O, zamanla Konya Selçuklularına bağlı olan Saltuk oğullarının son hükümdarı Ala el-Din Melikşah'ın bu sefer için asker vermek ve emirleri dinlemek istememesinden dolayı, Sultan Süleymanşah onu 2 Şevval 598 (25 Mayıs 1202) günü tahtan indirdi ve memleketini Muğis el-Din Tuğrulşah'a verdi. (2) Böylece Muğis el-Din Erzurum Selçuklularının ilk hükümdarı oldu.

Giyas el-Din Keyhusrev'in ikinci cülüsünde, yâni H. 607 (M. 1210) senesinde vefat ettikten sonra yine Muğis el-Din Tuğrulşah'tan şunu öğreniyoruz: "Ala el-Din Keykubâd, babasının ölümünü duyduktan sonra amcası olan ve onunla iyi münasebetlerde bulunan Erzurum meliki Muğis el-Din Tuğrulşah ile sözleşti". (3) Ala el-Din Keykubâd hakikî Sultan izz el-Din Keykâvus'tan Konya'ya, Tuğrulşah ise Kayseri'yi istediler ve beraber H. 608 (M. 1211) senesinde Sultana karşı bir sefer hazırladılar, fakat başaramadılar. (4) Bu olayla Muğis el-Din Tuğrulşah ilk defa olarak Konya'daki Sultana karşı isyan etti. Bağımsızlığını ispatlamak için veya belki de sefer için para lazım olduğundan dolayı 608 tarihli gümüş sikkeleri kestirdi.

1) İB s. 9

2) İB s. 22 Faruk Sümer, Saltuklar, bk.: Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971, s. 422/23.

3) İB s. 40.

4) Aynı yerde

Muğis el-Din Tuğrulşah'ın H. 616 (M. 1219) yılında Konya'da Sultan olmasına ramak kalmıştır. İbn Bîbî bu hususta şunu yazıyor: "İzz el-Din Keykâvus'un ölümünden sonra devletin büyükleri Sultan olarak kimin seçileceğini görüştüler. Bir kaç, zengin ve halkına iyi bir hükümdar olan Ekzurum meliki Muğis el-Din Tuğrulşah'ı teklif ettiler." (5), fakat sonunda Ala el-Din Keykubâd I. tercih edildi.

H. 622 (M. 1225) senesinde ölen Tuğrulşah'ın yerine oğlu Rûkn el-Din Cihanşah geçti. İbn Bîbî'nin tarihinde Cihanşah adı ilk defa, Erzincan Meliki Ala el-Din Davûdşâh ve Sultan Gazi Celâl el-Din Hvârezmşâh ile birlikte Ala el-Din Keykubâd'a karşı entrika çevirdiği zaman zikredilmiştir (6). Fakat Ala el-Din Keykubâd bu komployu haber alıp Erzincan'a karşı sefer yaptı. Önce Erzincan meliki ve kısa bir zaman sonra da Erzurum meliki Cihânşâh, Keykubât'a boyun eğdiler.

H. 628 (M. 1230) yılında Cihânşâh yine Ala el-Din Keykubât'a karşı Celâl el-Din Hvârezmşâh ile ittifak yaptı. Müttefikler önce Erzincan civarında Yassı Çimen harbinde başarılı oldular, (7) fakat 28. Ramazan 627 tarihinde, bir cumartesi günü (10. Ağustos 1230) Erzurum civarında Ala el-Din Keykubâd muhteşem bir zafer kazandı. İbn Bîbî bu hususta şunları yazıyor: "(Harpten sonra) Rum Selçuklu askerler dağ gibi büyük dalgalar halinde yavaş yavaş düşman arkasına geçtiler ve bir anda Erzurum melikini karşılarında buldular. Yanında ikiz kardeşini gördüler. Onları tutup dünya hükümdarının huzuruna (yâni Ala el-Din Keykubât'a) getirdiler. Utanarak Sultan önünde boynu eğdi. Sultan ona ölüm cezasını vermeyip affetti... Cihânşâh gün doğduğu zaman büyük bir prens idi, fakat battığı zaman harp esiri oldu." (8).

Erzurum Selçuklularının hâkimiyetine böylece son verildi. Cihânşâh ise sonradan Aksaray ve civarını zeamet olarak aldı, fakat daha para bastıramadı.

Sikkeler

Muğis el-Din Tuğrulşah'ın hem gümüş hem de bakır sikkeleri mevcuttur. İsmail Galib'in "Takvim-i meskûkât-i selçukiye" isimli kataloğunda (9,. İngiliz Müzesinde (10) ve kendi koleksiyonumda H. 613 (M. 1216) senesinde kesilmiş, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde H. 608 (M. 1211) senesinde kesilmiş gümüş paralar vardır (11), fakat hükmettiği öbür senelerde de para kestirdiği ihtimal dahilindedir. Tarihleri hariç bu iki para birbirinin aynıdır. Kufî yazıya yakın bir üslupla şu yazılmaktadır :

5) İB s. 84

6) İB s. 148

7) İB s. 169

8) İB s. 175

9) İG nr. 10

10) BMC III, nr. 302

11) İST rr. 1071

Muğis el - Din Tuğrul Gümüş sikke

On tarafı

Arka tarafı

(Ön taraf: Allahtan başka tanrı yoktur, tektir ve hiç ortağı yoktur. İmâm el-Nâsır el-Din Allah Halifedir, etrafında: bu dinar Erzurum'da darbedildi; arka taraf: Muhammed resul Allah, Muğis el-Dünya ve 'l-Din Ebu 'l-Feth Tuğrul İbn kılıç Arslan, etrafında: sene 608 (veya 613) yazısı vardır. İngiliz Müzesinin kataloğunda S. Lane-Poole, sikkenin basıldığı yeri okuyamamıştır, fakat sikkedeki 'Arzurûm' kelimesinden darb yerinin Erzurum olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Galib ve İbrahim Artuk da bunu kabul etmektedirler. Bu sikke, basıldığı yeri belli olan, Erzurum Selçuklularına ait tek paradır. Gümüş için normal olan "dirhem" kelimesi yerine aslında sadece altına mahsus 'dinar' kelimesinin kullanılması, Tuğrulşah'ın babası Gıyas el-Din Keyhusrev, II.'in bazı sikkelerinde de rastlanır, (12) dinar kelimesinin manâsı burada muhakkak 'nakit'tir. (13)

Bu sikke üzerinde Sultan veya Melik gibi hiç bir ünvanın yazılmamış olması Selçuklu gümüş paralarında çok nadir bulunan bir noksanlıktır. Muğis el-Din isminin ön tarafta değil de arka tarafta zikredilmesi nisbeten nadir rastlanan bir özelliktir. İslâmî paraların ön ve arka tarafı çok defa belli değildir, fakat bu sikkede 'lâ ilah illâ Allah' kelime-i tevhid bir tarafta, 'Muhammed resûl Allah' ifadesinin diğer tarafta mevcut olması, ve aynı zamanda bir tarafta basıldığı yer, diğer tarafta ise basıldığı tarihin bulunması ön ve arka tarafı iyice belirtmiştir.

İstanbul'daki paranın ağırlığı, 3 gram, kutru 23 mm. İ. Galib'dekinin ağırlığı, 2,9 gram, kutru 24 mm. özel koleksiyonumdakinin ağırlığı 2,82 gram, kutru 24 mm. dir, yâni ağırlıkları Anadolu Selçuklular'ında normal olduğu gibi bir veya birbuçuk kırat noksanıdır.

Muğis el-Din Tuğrul'un bakır parası ise İstanbul Arkeoloji Müzelerinde, (14) Galib'in kataloğunda (15), Ahmet Tevhid'in kitabında (16) ve kendi koleksiyo-

12) İG nr. 2,3

13) Bu prolem için bk. IG s. 7

14) İST nr. 1072

15) İG nr. 11

16) AT nr. 153

numda da iki adet olarak mevcuttur, fakat hepsi hiçte iyi bir durumda değildir, ve aralarında ufak farklar vardır. Ağırlıkları 3,6 ile 4 gram arasında değişmektedir, kuturları 24 ile 26 mm. arasındadır. Arka tarafındaki süvari resmi çok kötü ve kaba bir şekilde resmedilmiştir. Sikkenin ön tarafı nisbeten iyi olduğundan bu süvari tasvirinin bizzat darphanede kötü basıldığı anlaşılmaktadır. Atın başı sağ tarafa bakmaktadır, süvarinin elinde ya mızrak, ya da üç başlı bir teber vardır. Atın ayakları arasında bazan yıldız bulunmaktadır (Galib'de), süvarinin başının sol ve sağ tarafında, yine birer yıldız görülmektedir.

Selçuklu resimli paraları üzerindeki süvari tasviri, hem bakır hem de gümüş paralarda mevcuttur. İsmail Galib süvari tasviri hakkında şu bilgiyi veriyor: "Müluk-i Gavriye gibi Asya evkamından bazılarının meskûkâtında vaktiyle istimal olunduğu gibi muharip ve sipahiliğe alâmet olarak eli mızraklı bir süvari tasviri nakşettirilmiştir." (17) ve İbrahim Hakkı Konyalı şunu ilâve ediyor: "Bu çeşit süvariler gayri islâmî meskûkâtta ve Bizans paralarında da vardır. Bunlar hükümdar tasviridir. Selçukîlerde gayr-i islâmî paraları taklit etmişlerdir." (18)

Fakat bu sözlerin düzeltilmesi gerektir. Resimli Selçuklu paraları incelendiğinde süvari tipinde atlının yanında ya av hayvanı yada nimbüs olduğu görülür. (19) Melik Kayser Şâh'ın bakır parasında bu av hayvanı belli bir şekilde çizilmiştir, ve bu avın bir ejderha avı olduğu anlaşılmaktadır. (20) Nimbüs ve ejderha ise hristiyan mitolojisinde büyük bir rol oynayan ve şövalyelerin velisi olan kahraman St. Georgos'un tasvirine ait sembollerdir. Bizans paralarında ava çıkan atlı hükümdarın tasviri yoktur, St. Georgos resmi Bizans paralarında sadece büst olarak çizilmiştir. Selçuklular bu kahramanı ermeni paralarından taklid etmiş olabilirler.

Selçuklular bu tasviri sonradan değiştirdiler mızrak yerine üç çatalı yaba veya teber, kılıç ya da ok ve yay konuldu. (21) Ejderha ise çok defa sadece yılanlı çizgi olarak resme alındı, (22) bazan yerine yıldız çizildi: işte Muğis el-Din Tuğrul'un bazı sikkeleri bu tiptendir. Bu resim muhakkak şövalye sembolü olarak kabul edilmişti, Selçuklulardan bu resmin, hükümdar resmi olması mümkün değildir, olsaydı o zaman Selçuklular, paralarına hükümdarlarını ava çıkarken tasvir ederlerdi. hem de nimbüslü olarak!

17) İG s.8

18) İK s. 32

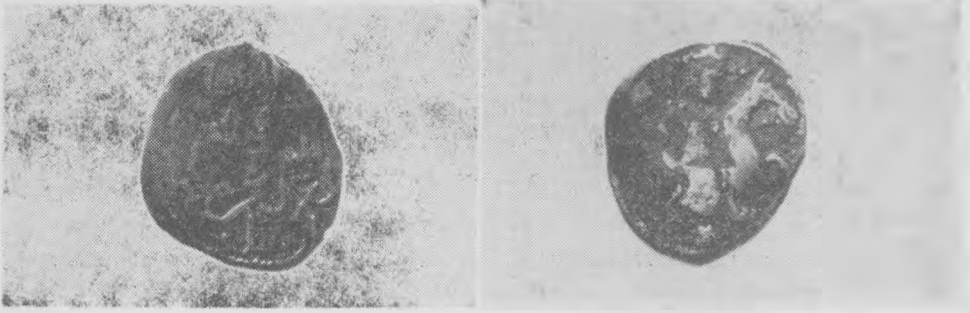
19) Av hayvanı mesela İST nr. 1068, 1092, İG 9, AT, 211, nimbüs ise İST 1074, İG 12, 14 AT 145

20) İST nr. 1068

21) Yaba İST 1066, teber İST 1077, kılıç İST 1085, ok ve yay İST 1129, İG 95

22) İST nr. 1074, 1075, İG 12

Muğis el-Din Tuğrul'un bakır parasının ön tarafı ise, bakır paralarda mutad olduğu üzere dört satırla yukarıda zikredilen çeşitli paralardan hat bakımından biraz farklı olarak, şöyle yazılmıştır.

ön tarafı Muğis el-Din Tuğrul bakır sikke arka tarafı

(Muğis el-Dünya ve 'l-Dîn Ebu l'-Feth Tuğrul İbn Kılıç Arslan). Görülüyor ki bu sikkede de Tuğrul'un ünvanı yoktur, fakat Muğis el-Dünya ve 'l-Dîn ve Ebu 'l-Feth isimli iki lakabı gümüş parasında olduğu gibi yazılmıştır.

Bu bakır paranın darbolduğu yer kesinlikle bilinmemektedir. Muğis el-Din Tuğrul'un Elbistan'da hüküm sürdüğü zamanda mı, yoksa Erzurum'da mı kesildiğine dair elimizde hiç bilgi yoktur. Ahmet Tevhit, Erzurum'da gümüş paralar kesildiği için, bakırların da burada kesilmiş olduğunu kabul eder. (23)

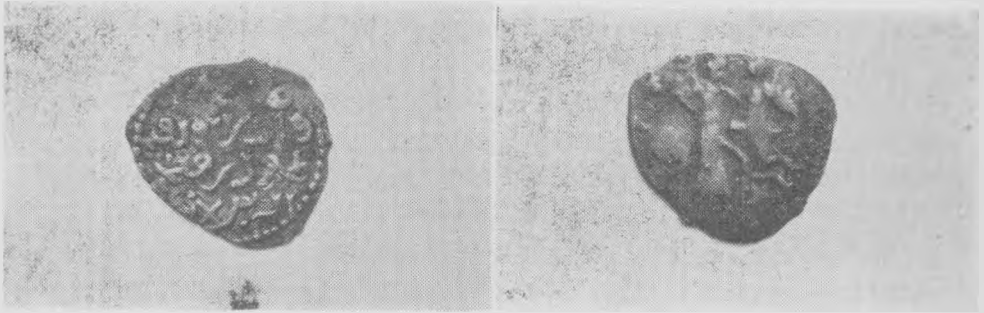
Giyas el-Din Kılıç Arslan 586 senesinde memleketini oğullarına taksim ettikten sonra, bunların beşi para kestirdiler, onun için Muğis el-Din Tuğrul'un da Elbistan'da hükmettiği zaman sikke bastırması ihtimal dışında değildir.

Fakat bir yandan da, İslâmiyette sikke bastırmak sadece bağımsız hükümdarın hakkı olduğundan ve Muğis el-Din Elbistan'da iken Konya'daki hükümdarlara hiç isyan etmediğinden, para kestirmiş olması pek muhtemel değildir. Tuğrul'un parasında 'Ebu 'l-Feth' lakabı mevcuttur. Bu lakap daha sonraki Selçuklularda çok kullanılmakla beraber, Muğis el-Din zamanında, kendi kardeşlerinin çoğu tarafından, kullanılmadı, Onun için, belki bu bakır paradaki 'Ebu l'-Feth' yâni "Fatih" lakabı Erzurum'un fethinden sonra kullanıldı. Bu sebeplerden dolayı paranın Erzurum'da basılmış olması çok muhtemel olmasına rağmen şimdiki durumda bu bakırın nerede basıldığı sorusuna kesin bir cevap veremiyoruz. İleride bu para hususunda herhangi bir vesika ortaya çıkarsa o zaman bu paranın Elbistan'da mı, yoksa Erzurum'da mı kesildiği sorusuna karşılık verebiliriz.

Babası gibi Rûkn el-Din Cihanşâh da gümüş ve bakır paralar bastırdı. Cihanşâh'ın nisbeten küçük bir memlekette kısa süren hakimiyeti esnasında bastırdı-

ği bu iki para, nadir sikkeler arasındadır. Gümüş olanı İngiliz Müzesinde (24) ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinde (25) mevcuttur. İsmail Galib'in Selçuklu sikkeleri hakkında özel katalogunda ve Ahmed Tevhid'in kitabında Cihanşâh'a ait hiç bir sikke yoktur. İstanbul'daki paranın kutru 18 mm, ağırlığı 2,35 gramdır. Sadece son iki Anadolu Selçuklu hükümdarı böyle hafif dirhemler kestirmişlerdir. Selçuklu dirheminin ağırlığı normal dirhemden ortalama bir kırat noksan olmakla beraber Cihanşâh'ın parasında bu eksiklik dörtbuçuk kıratdır. Cihanşâh'ın darb için yeteri kadar gümüşe sahip olmadığı buradan anlaşılmaktadır.

Para üzerinde yazılan ünvanlara gelince, garip bir şey göze çarpar: normal olarak bir Selçuklu hükümdarının 'as-Sultan' ünvanı varsa o zaman bu ünvan bir sıfatla beraber (çoğu zaman, al-mu'azzam, veya al-a'zam, bazan de bunların yapı yanı sıra al-gâlib veya al-qâhir da bulunur) lakaplardan ve isimden önce basılır. Fakat 'as-Sultan' ünvanı aslında sadece Konya Selçuklularına ait ünvanıdır, Konya'ya bağlı olan Selçukluların (Erzurum dahil) ünvanı "melik' veya 'şâh'tır. Cihanşâh'ın gümüş parası üzerinde ön tarafta isimden sonra hem şâh, hem de sultan kelimesi yazılıdır. Sultan kelimesinin hem sıfatı, hem de muayyen bir harfitarifi yoktur.

ön tarafı

Muğis el - Din Tuğrul Bakır Sikke

arka tarafı

Bu arapça yazıyı türkçeye tercüme edersek, manâsı şudur: 'Allah'tan başka tanrı yoktur. Muhammed Allah'ın elçisidir, Rûkn el-Dünya ve l'-Din bir şah ve bir sultandır', yâni sultan ve şah kelimeleri burada ünvan değil, iddiadır. Sadece Ala el-Din Keykubâd'a karşı yapılan isyandan sonra böyle bir iddia mümkün idi. Para üzerinde kesim tarihi mevcut olmamasına rağmen paranın ya H. 622 (M. 1225) ya da H. 628 (M. 1230) senesinde kesildiği böylece ispat edilebilir.

24) BMC IX 303

25) IST nr. 1073

Sikkenin arka tarafında üç satırda

ön taraf

Rükn el - Din Cihan şâh

arka taraf

(ve okunmıyan bir kelime)

yazılmaktadır. Yâni bu tarafta şâh ve sultan kelimeleri tekrar edilmektedir. Böyle bir tekrarlama hiç normal değildir, ve başka hiçbir Selçuklu parası üzerinde rastlanmaz. Fakat bu sefer de, kelimelerin sıralanmasında bir değişiklik olduğu görülmektedir. Lakabı Rükn el-Dünya ve 'l-Dîn yerine sadece, ismi "Cihan" yazılmıştır. Bu isimden önce 'şâh', adından sonra 'sultan' kelimesi gelmektedir. Fakat bu sefer de sultan kelimesinden sonra "a'zam" sıfatı geliyor, fakat sultan kelimesinde olduğu gibi a'zam kelimesinde de muayyen bir hartfitarif kullanılmamıştır. Böylece 'şâh' bir ünvan olmakta ve yazının tercümesi 'şâh Cihan bir sultandır, daha muazzamdır' şeklini almaktadır. 'Şâh' artık bir iddia değil, bir haktır, fakat 'sultan' iddiası sıfatla daha da kuvvetlendirilmiştir. I. Ala el-Dîn Keykubâd'ın H. 628 (M. 1230) senesinde galip geldikten sonra hemen Erzurum'da "as-Sultan a'zam Keykubâd b. Keyhusrev" yazılı bir dirhemi kestirdiği hiç te tesadüf değildir. (26) Tercümesi "Sultan daha mu'azzamdır, Keykubâd İbn Keyhusrev". I. Ala el-Dîn Keykubâd'dan sonra bu ünvan, yâni as-Sultan al-a'zam (daha mu'azzam olan sultan) bütün Anadolu Selçuklularına ait bir ünvan oldu.

Anadolu Selçuklu hükümdarları Abbasî halifelerinin üstün manevî hükümlerini kabul ettiklerini paralarına yazmak suretiyle tebarüz ettirmelerine rağmen bir istisna olarak Rükn el-Dîn Cihanşâh, gümüş parası üzerine-halifenin ismini yazdırmadı, yâni isyan sadece Ala el-Dîn Keykubâd'a karşı değil, aynı zamanda halifeye de oldu. Gümüş paranın arka tarafında bundan başka bir de arslan tasviri çizildi.

İslâm gümüş paraları üzerinde genellikle resim yoktur, fakat Anadolu Selçuklularının parası istisnadır, çünkü, bir kaç hükümdar sadece bakır üzerine değil, gümüş üzerine de resim bastırdılar, fakat arslan tasviri Cihanşâh parasından

26) IST nr. 1097

başka yalnız son Anadolu Selçuklu hükümdarı Üçüncü Ala el-Dîn Keykubâd'ın parasında mevcuttur. (27) Babasının isminin zikredilmemesi da göze çarpan bir noksanlıktır.

Cihanşâh'ın gümüş parasından başka bakır parası da vardır. İngiliz Müzesinde iki adet mevcuttur. (28) fakat ne Ahmet Tevhid, ne İsmail Galip ve ne de İstanbul Arkeoloji Müzelerinin katalogunda Cihanşâh'ın bakır parasına rsatlanmamaktadır. Burada sadece kendi koleksiyonumda bulunan bu bakır parayı tasvir etmeye çalışacağım. Ön tarafta bir kaç harf eksiktir. Kutru 24 mm, ağırlığı 4,67 gramdır. Ön tarafta üç satırda bozuk bir sülüs yazıyla:

(Rükn el-Dünya ve l'-Din Ebu 'l-Feth Chianşâh İbn Tuğrul) yazısı-varıdır, bu yazı üzerinde bir çengel mevcuttur. Bu taraf normal tipten hiç farklı değildir. babasının ve bir çok Selçukluların bakır paralarında olduğu gibi ünvan yoktur. Fakat Cihanşâh'ın bakır parasının arka tarafı yine öbür Anadolu Selçuklularının sikkelerinden farklıdır. Başında başlık bulunan bıyıklı, kolları uzun, süslü bir elbise ve şalvar giymiş, bağdaş kurmuş, sağ elinde hakimiyet sembolü tutan bir adam tasviri görülmektedir. İki ayağı altında birer büyük nokta vardır, bütün figür etrafında iki düz çizgi arasında küçük noktalı bir çizgi mevcuttur. Sadece başı etrafında iki düz çizgi bulunmaktadır. Sol tarafta, tarihten yalnız 've-sitte mi'a' (yâni 600) okunmaktadır. İngiliz müzesindeki bir parada

(...15) tarihi mevcuttur. S. Lane-Poole bu kelimesinden haklı olarak şüphelenmiştir. Çünkü o zaman hâlâ Rükn el-Dîn babası Muğis el-Dîn hükmetmekteydi. Sikkenin doğru okunuşu muhakkak (625) dir, böylece bu paranın H. 625 (M. 1228) tarihinde basıldığı ortaya çıkmaktadır.

Oturan hükümdar tasviri islâmî parada ilk-defa Eyyubî Sultanı Salâh el-Dîn (H. 569-589, M. 1174-1193), daha sonra Mardin Artuk oğulları tarafından çizdirilmiştir. Rükn el-Dîn Cihanşâh'ın parası bu paraların taklididir.

Anadolu Selçuklularının öbür sikkelerinde böyle bir hükümdar tasviri yoktur, ve böylece sikkelerde Anadolu Selçuklularının hükümdarlarından yalnız Cihanşâh'ın tasviri bugünümüze kadar gelmiştir.

27) İG nr. 144

28) BMC III, nr. 304

Kısaltmalar

- İST= İbrahim Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, Cilt I, İstanbul 1970.
- İG = İsmail Galib, Takvîm-i Meskûkât-i Selçukiye, İstanbul 1309.
- AT = Ahmet Tevhid, Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiye Kataloğu, Bölüm 4, İstanbul 1321.
- İK = İbrahim Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.
- BMC= Stanley Lane-Pool, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, Cilt III London, 1877, Cilt IX London 1889.
- İB = M. Th. Houtsma, Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'Ab-régé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî. Texte Persan publié d'après le Ls. de Paris (Recueil) de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoucides, Vol. IV), Leiden 1902.